

กระบวนทัศน์สุขภาพจิตวิญญาณในมุมมองศาสนาสำคัญในประเทศไทย

Spiritual Paradigm of Major Religious in Thailand

ดร. สุรชาติ ฅน หนองคาย*

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของการศึกษาแบบ Systematic review นี้เพื่ออธิบายความหมายและที่มาของคำว่าสุขภาพทางจิตวิญญาณในบริบทและกระบวนทัศน์ไทยบนฐานความเชื่อทางศาสนา ระเบียบวิธีศึกษา เป็นการค้นหาจากบทความที่มีการตีพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาไทยในเว็บกูเกิ้ลย้อนหลังไปสิบปีระหว่างปี 2545 ถึงต้นปี 2554 โดยใช้คำว่าสุขภาพจิตวิญญาณในมุมมองศาสนาพุทธ อิสลาม และ คริสต์ นำมาคัดตามเกณฑ์คัดเข้าปรากฏว่ามีบทความที่เป็นไปตามเกณฑ์ ๑๑ บทความและนำมาทบทวนเพื่อสรุป ผลการศึกษาพบว่าศาสนาที่มีผู้นับถือมากที่สุดสามอันดับแรกในประเทศไทยคือพุทธ อิสลาม และ คริสต์ โดยพบว่าศาสนาในกลุ่มที่เป็นเอกเทวนิยมคือ อิสลามและคริสตเป็นศาสนาที่มีการอธิบายที่มาของคำว่าจิตวิญญาณที่สอดคล้องตรงกันโดยมีรากมาจากคำว่า Spirit ซึ่งตรงกันกับคำว่า

Ruh ในศาสนาอิสลาม จิตวิญญาณนี้มีลักษณะสำคัญสามประการคือ ลักษณะที่เป็นพลังทั้งหมด (Omni potent) ความรู้ทุกอย่าง (Omni science) และ อยู่ในทุกหนทุกแห่งหรือการปรับตัวได้ทุกที่ (Omni presence) โดยทั้งสามประการนี้ไม่มีวันสิ้นสุดมีความเป็นอมตนิรันดร์ (Eternity) ส่วนศาสนาพุทธไม่มีคำว่าจิตวิญญาณในพระไตรปิฎก มีแต่คำว่า จิต และ วิญญาณที่มีได้นำสองคำนี้มารวมกัน ดังนั้นหากยึดเอาที่มาจากศาสนาคริสต์และอิสลามมาประกอบกับคำว่าสุขภาพตามพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550 จึงน่าจะหมายถึง สุขภาวะที่สมบูรณ์เชื่อมโยงเป็นองค์รวมอย่างสมดุลทั้งด้านพลังงาน พลังความรู้ และ ความสามารถการปรับตัวได้ตามสถานการณ์อย่างต่อเนื่อง ยั่งยืน ซึ่งสอดคล้องกับคำว่าสุขภาพปัญญาตามคำนิยามของกฎหมายฉบับดังกล่าว

Abstract

The objective of the study was to identify the meaning and the origin of the term "Spiritual Health" in the context and paradigm based on religious belief in Thailand through systematic review. The methodology employed was through searching articles written in Thai language published during the year 2000

and early 2011" in Google Thai websites. The key words for searching were Thai words equivalent to "Spiritual Health" and "Thai Context" in the perspective of Buddhism, Islam and Christianity. The selection process was based on empirical articles describing "Spiritual Health" based on Buddhist, Islamic and Christian

*รองศาสตราจารย์ ประจำภาควิชาบริหารงานสาธารณสุข คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

paradigm. The study found 11 empirical articles fulfilled the selection criteria, those were reviewed. The review had found that the three top religions for Thai people are Buddhism, Islam and Christianity. There were two words needed to be reviewed, "Health" and "Spirit" mentioned in three top religions. The meaning of "Health" has been recognized and well defined in the National Health Act B.E 2550. The term "Spirit" in Buddhism is separately mentioned in two words "Citta" and "Vinyan", both words mean "the state of full consciousness". While "Spirit" in Christianity and "Ruh" in Islam bear

similar meaning, the term is consisted of three major characteristics, Omni Potent, Omni Science and Omni Presence. All of the three characteristics contain eternality. Therefore, "Spiritual Health" through Christianity and Islam contains the meaning of the state of holism or wholeness with the balance of the shadow of potency, science and presence or the ability to adapt appropriately in holistic form. It could also be stated that "Spiritual Health" is synonymous with "Intellectual Health".
Keywords : Spiritual Health, spiritual in Buddhism, spiritual in Christianity, and Islam

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

กระบวนการทัศน์ที่มีความหมายนำมาสู่การปฏิบัติได้จริงที่มีใช้เพียงแต่เป็นความหมายในเชิงวิชาการหมายถึง ฐานเชื่อหรือฐานคิดที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจหรือกระทำการของประชาคมหนึ่งๆ หรือหมายถึง กรอบความคิดหรือแนวทางทั่วไปที่ใช้ในการมองโลก หรือหมายถึง ระบบคิด วิธีคิด หรือแบบของการคิดที่ใช้เป็นแนวในการศึกษาวิจัยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือเป็นแนวในการจัดระบบระเบียบสังคม (ราชบัณฑิตยสถาน, 2530) ฐานเชื่อหรือฐานคิดแบบใดแบบหนึ่งที่ประชาคมยึดถือจะปรากฏอยู่ในกิจกรรมของกลุ่ม กิจกรรมกลุ่มที่สำคัญในการจัดระบบระเบียบสังคมคือกฎหมาย ซึ่งหมายถึง กฎเกณฑ์ข้อบังคับที่ตราขึ้นโดยผู้มีอำนาจสูงสุดในรัฐเพื่อกำหนดและหรือควบคุมพฤติกรรมของบุคคลซึ่งตามธรรมดาผู้ใดฝ่าฝืนกฎหมายย่อมได้รับผลร้ายหรือไม่ได้รับสิ่งที่เป็นครุณ (สูงค์ ศาสตราวหาและสุรชาติ ฒ นหนองคาย, 2533) ดังนั้นบทบัญญัติของกฎหมายจึงมีความสำคัญในฐานะเครื่องมือในการจัดระเบียบสังคม การศึกษาบทบัญญัติของกฎหมายจึงสามารถสะท้อนให้เห็นถึงฐานเชื่อหรือ

ฐานคิดของกลุ่มคนในสังคมได้ และฐานเชื่อที่สำคัญของกลุ่มคนก็คือฐานเชื่อจากคำสอนทางศาสนา โดยกฎหมายที่ใช้ในการจัดระเบียบสังคมมีอยู่หลายเรื่อง และ เรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งคือ การจัดระบบสังคมทางด้านสุขภาพ กฎหมายเกี่ยวกับสุขภาพในสังคมไทยมีอยู่หลายฉบับแต่ในอดีตที่ผ่านมาไม่มีพระราชบัญญัติใดที่ถูกกำหนดให้เป็นกรอบหรือธรรมนูญสุขภาพที่ใช้เป็นแนวทางร่วมกัน จนกระทั่งถึงปี 2550 จึงได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติขึ้น ซึ่งในขั้นตอนที่ยกร่างพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาตินั้นได้ให้คำนิยามคำว่า สุขภาพหมายถึง สุขภาวะที่สมบูรณ์เชื่อมโยงเป็นองค์รวมอย่างสมดุลทั้งทางด้าน กาย จิต สังคม และ จิตวิญญาณ (สำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ, 2554) แต่เมื่อประกาศใช้กฎหมายฉบับนี้คำนิยามคำว่าสุขภาพได้ปรับเป็น "ภาวะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย ทางจิต ทางปัญญา และ ทางสังคมเชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมอย่างสมดุล" (สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ, 2552) นำมาสู่ประเด็นคำถามว่าสุขภาพจิตวิญญาณ

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ (กันยายน - ธันวาคม) ๒๕๕๔

ที่ถูกปรับเป็นสภาพปัญญาอันมีความหมายเหมือนหรือต่างกันอย่างใด และเมื่อคำเหล่านี้มาปรากฏในบทบัญญัติของกฎหมายจึงยิ่งจำเป็นต้องทำความเข้าใจให้ตรงกัน เพราะถ้าหากมีการกล่าวหาว่าบุคคลใดไม่รักษาสุขภาพทางจิตวิญญาณ หรือ สุขภาพทางปัญญา เราจะพิสูจน์ได้อย่างไร หากไม่เข้าใจความหมายหรือเข้าใจความหมายคำเหล่านั้นแตกต่างกัน ดังนั้นการศึกษาค้นคว้าถึง “ฐานเชื่อ” หรือ “ฐานคิด” อันนำมาสู่การปรับเปลี่ยนคำว่า “สุขภาพทางจิตวิญญาณ” มาเป็น “สุขภาพปัญญา” จึงเป็นการศึกษาเพื่อให้เกิดความเข้าใจ ในการศึกษาครั้งนี้ใช้วิธีการรวบรวมความหมายจากฐานเชื่อหรือฐานคิดของกลุ่มคนหรือประชาคมมาสรุปประมวลเป็นความหมาย ช่องทางที่สามารถเก็บรวบรวมข้อมูลมาเพื่อสรุปได้เร็วและมีประชาชนจำนวนมากเข้าถึงได้ง่ายมากคือช่องทางอินเทอร์เน็ต

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. อธิบายความหมายของคำว่าสุขภาพทางจิตวิญญาณในมุมมองฐานเชื่อทางศาสนาที่มีผู้นับถือมากที่สุดสามอันดับแรกในประเทศไทยจากการแสดงทัศนะเผยแพร่ในช่องทางอินเทอร์เน็ต

2. สรุปเป็นคำนิยามโดยยึดฐานที่มาจากศาสนาประกอบกับคำนิยามที่เกี่ยวข้องในทางกฎหมาย

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเอกสารแบบทบทวนวรรณกรรมอย่างเป็นระบบ (Systematic review) โดยรวบรวมข้อมูลที่มีการเผยแพร่ในอินเทอร์เน็ตใช้เครื่องมือค้นคว้าจำกัดเฉพาะในกูเกิ้ลไทยเท่านั้น เนื่องจากการตอบคำถามการวิจัยเฉพาะในบริบทของฐานเชื่อทางศาสนาและมีที่มาจากกฎหมายไทยที่มีลักษณะเป็นการเฉพาะกับบริบทไทย และลักษณะของคำถามเป็นคำถามเชิงปรัชญาซึ่งมักจะไม่มีการตอบที่ชัดเจนแต่จะนำไปสู่การตั้งสมมติฐานค้นคว้าต่อไปในภายหลัง โดยมีขั้นตอนที่สำคัญดังนี้

1. ค้นคว้าด้วยการใช้คำว่า สุขภาพทางจิตวิญญาณ ในมุมมองศาสนาที่มีคนไทยนับถือมากที่สุดสามอันดับแรก โดยค้นคว้าผ่านจากกูเกิ้ลไทย เลิร์ซเอ็นจิน (<http://www.google.co.th>)

2. กลับกรองบทความย้อนหลังระหว่าง พ.ศ. 2545 ถึง 2554 เฉพาะที่ปรากฏว่ามีคำแนะนำหรือความหมายของคำว่าสุขภาพทางจิตวิญญาณที่มีการอ้างอิงหรือเชื่อมโยงไปถึงศาสนา โดยคัดบทความที่ให้คำนิยามโดยไม่อ้างอิงฐานเชื่อทางศาสนาออก

3. นำรายการที่ตรงตามกรอบฐานเชื่อทางศาสนาที่มีผู้นับถือมากที่สุดสามศาสนามาประมวลความเชื่อมโยงความหมายที่เหมือนหรือต่างกันเพื่อสรุปเป็นกรอบในการศึกษาค้นคว้าต่อไปในอนาคต

คำนิยามปฏิบัติการ

“กระบวนทัศน์ในมุมมองศาสนา” หมายถึง ฐานเชื่ออันมีที่มาจากศาสนาและเหตุผลตามแบบแผนการดำเนินชีวิตที่สื่อสารถ่ายทอดผ่านทางอินเทอร์เน็ต

“สุขภาพทางจิตวิญญาณ” หมายถึง ที่มาและคำอธิบายความหมายของคำว่าสุขภาพทางจิตวิญญาณที่มีฐานจากความเชื่อทางศาสนา

การทบทวนวรรณกรรม

1. ที่มาและความหมายของกระบวนทัศน์

การอธิบายที่มาและความหมายของกระบวนทัศน์สามารถอธิบายได้เป็นสามแนวทางคือ 1) ยึดศัพท์และที่มาของคำ หรือที่เรียกว่า ให้ความหมายโดยอรรถ 2) ยึดนัยหรือเนื้อหาของคำหรือที่เรียกว่า โดยนัย และ 3) ยึดคำอธิบายทางวิชาการตามแนวคิดของนักวิชาการ ซึ่งในปัจจุบันมีนักวิชาการที่ได้เขียนหนังสืออธิบายความหมายของกระบวนทัศน์ไว้หลายคน แต่ที่มีความสำคัญและได้รับการยอมรับอย่างมากที่สุดสองคนคือ โทมัส ซามูเอล คูนส์ (Thomas S. Khuns) ผู้เสนอความหมายของคำว่ากระบวนทัศน์ที่เน้นหนักไปในทางฐานวิทยาศาสตร์ และ ฟริตจอฟ คาปรา (Fritjof Capra) ผู้เสนอความหมายของกระบวนทัศน์ในทางที่ย้ายขอบเขตกว้างกว่าฐานวิทยาศาสตร์

โรนัลด์ ซามานูเอล คูห์นส์ ได้นำเสนอความหมายของกระบวนทัศน์ไว้ในหนังสือชื่อ *The structure of scientific revolutions* ในปี 1996 แต่เขาได้นำเสนอในบริบทที่เฉพาะเจาะจงในแวดวงวิทยาศาสตร์เท่านั้น ในขณะที่ในโลกนี้ยังมีศาสตร์อื่นอีกจำนวนมาก ส่วนพริตจอฟ คาปรา โดยนำเสนอความหมายไว้ในหนังสือ ชื่อ *The web of life* ในปี 1997 ซึ่งขยายความหมายไปกว้างกว่าทางวิทยาศาสตร์

1.1 ความหมายในทัศนะของคูห์นส์

หนังสือ *The structure of scientific revolutions* ได้มีการกล่าวถึงสาระของกระบวนทัศน์ไว้ในบทที่ชื่อว่า *Priority of paradigm* หน้า 43-51 และ บทส่งท้าย ซึ่งมีผู้สรุปความหมายไว้ว่า

“A paradigm is an established set of beliefs in this scientific community (normal science); and a paradigmatic is when a change is brought about in these beliefs when scientific research demonstrates flaws (anomalies) in the beliefs”

กระบวนทัศน์คือการนำเอากลุ่มความเชื่อที่เกิดขึ้นใหม่เข้าไปในประชาคมวิทยาศาสตร์จนแสดงออกมาในรูปการวิจัยที่ผิดแผกไป ดังนั้นความสำเร็จทางวิทยาศาสตร์ที่ได้รับการยอมรับจนกลายเป็นตัวแบบแนวคิด ค่านิยม และ ความเชื่อในการมองปัญหาและกำหนดวิธีการแก้ปัญหาของประชาคมวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นวิธีการที่แตกต่างจากเดิมหรือกล่าวโดยสรุปก็คือการเปลี่ยนแปลงฐานเชื่อทางวิทยาศาสตร์ที่แตกต่างจากเดิมนี้อาจทำให้เกิดความเป็นสากล(Normal science) ซึ่งจะนำไปสู่ การกำหนดพฤติกรรมของประชาคมวิทยาศาสตร์ต่อไป

จากความหมายตามทัศนะของคูห์นส์แสดงให้เห็นว่ากระบวนทัศน์ตามทัศนะนี้จะต้องอยู่เฉพาะแวดวงทางวิทยาศาสตร์เท่านั้น

1.2 ความหมายในทัศนะของคาปรา

หนังสือ *The web of life* หน้า 35 ได้ให้ความหมายกระบวนทัศน์ที่เชื่อมโยงเป็นเครือข่ายชีวิตไว้ในมุมมองที่กว้างกว่าแวดวงหรือประชาคมวิทยาศาสตร์ของคูห์นส์โดยให้คำอธิบายไว้ว่า

“The view of living systems as networks provides a novel perspective on the soul hierarchies of nature. Since living systems at all levels are networks, we must visualize the web of life as living system (networks) interacting in network fashion with other systems (network)..”

กระบวนทัศน์หรือมุมมองใหม่ที่มีต่อธรรมชาติที่เห็นว่ามีเชื่อมโยงซ้อนกันอยู่หลายระดับชั้นและเป็นเครือข่ายเชื่อมโยงกันทุกระบบชีวิตตามทัศนะของคาปราแสดงให้เห็นว่าประชาคมวิทยาศาสตร์เป็นเพียงหนึ่งระบบในอีกหลายๆ ระบบ และเห็นว่าการกำหนดกระบวนทัศน์ตามทัศนะของ คูห์นส์ที่ยึดแวดวงวิทยาศาสตร์เป็นเพียงระบบเดียวจึงเป็นการมองแบบกลไกแยกส่วน (Mechanism) ไม่ได้มองแบบองค์รวม (Holistic) การเปลี่ยนแปลงทางวิทยาศาสตร์ไม่น่าจะครอบคลุมระบบชีวิตทั้งหมดได้

เมื่อประมวลแนวคิดในเชิงวิชาการแล้วอาจสรุปได้ว่ากระบวนทัศน์หมายถึงฐานเชื่อหรือฐานคิดที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจและการกระทำของประชาคมหนึ่งๆ ซึ่งมิได้จำกัดเฉพาะในแวดวงหรือประชาคมวิทยาศาสตร์แต่หมายรวมถึงระบบและเครือข่ายทั้งหมดที่ส่งผลต่อระบบชีวิตด้วย ประชาคมอินเตอร์เน็ตถือเป็นประชาคมที่มีบทบาทสำคัญและมีแนวโน้มจะมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จึงถือเป็นแหล่งค้นคว้าความหมายของคำดังกล่าวได้

1.3 ประเภทของกระบวนทัศน์

การจำแนกประเภทของกระบวนทัศน์สามารถจำแนกในเชิงปรัชญาและเชิงแบบแผนชีวิตหรือเชิงวัฒนธรรมได้ดังนี้

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ (กันยายน - ธันวาคม) ๒๕๕๔

1.3.1 กระบวนทัศน์ในเชิงปรัชญา หมายถึง ฐานเชื่อหรือฐานคิดที่ใช้ความรู้ของบุคคลไปกำหนดวิธีการแสวงหาให้ได้มาซึ่งความรู้ให้ได้เพิ่มขึ้น ความรู้ที่มีอิทธิพลต่อฐานเชื่อและฐานคิดของประชาคมในทางปรัชญาแบ่งเป็น 3 ประเภทหรือ 3 ฐานคือ

1.3.1.1 กระบวนทัศน์แบบเอกนิยม (Monism paradigm) เป็นทัศนะที่ถือว่าสิ่งเป็นจริงซึ่งเป็นพื้นฐานของสิ่งทั้งปวงนั้นมีเพียงหนึ่งเดียว เช่น เชื่อว่าโลกนี้มีแต่สสารไม่มีสิ่งอื่นใดอีกแล้วเรียกฐานเชื่อแบบนี้ว่า สสารนิยม (Materialism) หรือพวกที่เชื่อว่าโลกนี้มีแต่จิตเท่านั้นไม่มีสิ่งอื่นใดอีกแล้วเรียกฐานเชื่อแบบนี้ว่า จิตนิยม (Idealism) พวกเอกนิยมจะไม่นิยมผสมผสานความเชื่อของกลุ่มตนเองเข้ากับทัศนะอื่นกรณีของคุณสัจจะถือว่าเป็นกลุ่มเอกนิยมได้หากคุณสัจจะยอมรับว่ายังมีระบบซ้อนกันอยู่ก็หลายระบบโยงโยเป็นเครือข่ายสลับซับซ้อนอีกมากมาย มิได้มีเพียงวิทยาศาสตร์หรือประชาคมวิทยาศาสตร์เท่านั้น จึงเรียกกลุ่มที่มีฐานเชื่อและฐานคิดแบบนี้ว่า กระบวนทัศน์แบบเอกนิยม

1.3.1.2 กระบวนทัศน์แบบทวินิยม (Dualism paradigm) เป็นทัศนะที่ถือว่าสิ่งที่เป็นจริงเพียงสองสิ่งซึ่งไม่ขึ้นต่อกัน และ ไม่อาจทอนลงมาเป็นอีกสิ่งหนึ่ง แต่อาจสัมพันธ์กันได้ เช่น ในทางอภิปรัชญาเชื่อว่ามนุษย์มีองค์ประกอบสองอย่างคือ กาย กับ จิตสัมพันธ์กัน หรือ ในทางญาณวิทยา (Epistemology) มีทัศนะว่าในการรับรู้ของจิตนั้นมีการรับรู้อยู่สองชนิดเท่านั้นที่ปรากฏต่อประสาทสัมผัส เรียกว่า “สภาพที่ปรากฏ” (Appearance) และ “ความเป็นจริง” (Reality) โดยความเป็นจริงนี้จะอยู่เบื้องหลังสภาพที่ปรากฏนั้น จึงเรียกฐานเชื่อและฐานคิดแบบนี้ว่า กระบวนทัศน์แบบทวินิยม

1.3.1.3 พหุนิยม (Pluralism paradigm) เป็นทัศนะที่ถือว่าสิ่งเป็นจริงมีอยู่หลายชนิด แต่ละชนิด ไม่อาจทอนลงเป็นชนิดอื่นได้ เช่น ในปรัชญาการเมืองเชื่อว่าสังคมที่พึงปรารถนานั้นควรมีสถาบันที่หลากหลาย โดยไม่มีสถาบันใดมีอำนาจเด็ดขาดเหนือสถาบันอื่น และ

เป็นสังคมที่ยอมรับฟังอย่างมีขันติหรือมีความอดทนที่จะรับฟังต่อความเห็นที่แตกต่างกัน จึงเรียกฐานเชื่อและฐานคิดแบบนี้ว่า กระบวนทัศน์แบบพหุนิยม

1.3.2 กระบวนทัศน์ในเชิงวัฒนธรรม แบบแผนในการเชื่อและการคิดที่กระทำซ้ำๆ ของประชาคมหนึ่งๆ จนเป็นวิถีชีวิตเราเรียกแบบแผนนี้ว่า วัฒนธรรม โดยแบ่งกระบวนทัศน์ตามประเภทของฐานออกเป็น 4 กระบวนทัศน์ได้ดังนี้

1.3.2.1 กระบวนทัศน์แบบฐานเชื่อและมีเหตุผล มีองค์ประกอบเชื่อมโยงกันคือ เชื่อ ส่งผลต่อการคิด และ การคิดส่งผลต่อการตัดสินใจหรือการกระทำ

1.3.2.2 กระบวนทัศน์แบบฐานเชื่อและไม่ใช้เหตุผล มีองค์ประกอบเชื่อมโยงกันคือ เชื่อแบบปลงใจเชื่อโดยไม่มีข้อสงสัยหรือบางครั้งเรียกว่า ศรัทธา จึงไม่มีการคิดกลั่นกรองก่อน แต่ตัดสินใจหรือกระทำตามฐานเชื่อนั้นเลยโดยตรง

1.3.2.3 กระบวนทัศน์แบบฐานคิดและมีการกลั่นกรองกับแนวคิดทฤษฎี มีองค์ประกอบเชื่อมโยงกันคือ คิดแล้วนำผลการคิดมาเทียบเคียงกับทฤษฎีหรือความเชื่อแล้วจึงตัดสินใจกระทำ

1.3.2.4 กระบวนทัศน์แบบฐานคิดแบบไม่มีกลั่นกรอง มีองค์ประกอบเชื่อมโยงกันคือ คิดแล้วตัดสินใจทำโดยไม่มีการนำผลความคิดไปเทียบเคียงกับทฤษฎีใดๆ ก่อน

กระบวนทัศน์แบบแรกจะประกันผลลัพธ์มากกว่ากระบวนทัศน์แบบอื่นๆ ดังนั้นการใช้เหตุผลประกอบกับศรัทธาจึงถือเป็นวิธีการที่มีความเหมาะสม

1.4 กรอบในการวิเคราะห์และความสำคัญของกระบวนทัศน์

ประชาคมใดมีฐานเชื่อหรือฐานคิดแบบใด จะแสดงออกทางพฤติกรรมตามฐานเชื่อหรือฐานคิดแบบนั้น เช่น ในกรณีที่ประชาคมหนึ่งๆ เชื่อว่าสุขภาพทางจิตวิญญาณเป็นแบบใดก็จะเป็นตัวไปกำหนดวิธีการส่งเสริม ป้องกัน ควบคุม รักษา และ ฟื้นฟูสุขภาพตามฐานเชื่อหรือฐานคิดแบบนั้นโดยฐานเชื่อหรือฐานคิด

ที่มีอิทธิพลมากคือฐานจากศาสนาดังนั้นกรอบในการรวบรวมคัดเข้ามาเป็นตัวอย่างในการศึกษาจึงต้องเป็นฐานเชื่อที่ยึดโยงอยู่กับศาสนาที่สำคัญที่มีการนับถือในประเทศไทยสามอันดับแรก และจากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ประชากรในประเทศไทยนับถือศาสนา ร้อยละ 99.37 ไม่ได้ระบุว่ามีนับถือศาสนา ร้อยละ 0.63 โดยแบ่งออกเป็นศาสนาพุทธ ร้อยละ 93.83 ศาสนาอิสลาม ร้อยละ 4.56 และ ศาสนาคริสต์ ร้อยละ 0.80

2. เว็บไซต์กูเกิ้ล

เป็นเครื่องมือในการค้นหา (Search engine) บนอินเทอร์เน็ต โดยกูเกิ้ลเริ่มก่อตั้งเมื่อ มกราคม พ.ศ. 2539 จากโครงการวิจัยสำหรับดัชนีพันธของ แลร์รี เพจ และเซอร์เกย์ บริน นักศึกษามหาวิทยาลัยปริญญาเอกจากมหาวิทยาลัยสแตนฟอร์ด จากสมมุติฐานของการออกแบบเครื่องมือในการค้นหา คำที่เราต้องการโดยป้อนคำที่ต้องการลงไปแล้วเครื่องมือในการค้นหาสามารถวิเคราะห์ความสัมพันธ์คำที่ปรากฏในเว็บไซด์อื่นๆ มาจัดอันดับการค้นหาที่เรียกว่า เพจแรงก์ (Page rank) โดยชื่อเครื่องมือที่ตั้งมาในตอนนั้นชื่อว่า “แบ็ครับ” (BackRub) ตามความสามารถในการวิเคราะห์ข้อมูลการเชื่อมโยงย้อนกลับ (Back links) เพื่อวิเคราะห์ความสำคัญของแต่ละเว็บไซด์ โดยเว็บไซด์ที่มีเว็บไซด์อื่นเชื่อมเข้ามาหามากที่สุด จะเป็นเว็บไซด์ที่มีความสำคัญสูงสุด และจะถูกจัดอันดับไว้ดีกว่า โดยนักศึกษาคณะศึกษิตทั้งสองได้ทดสอบเครื่องมือนี้ โดยใช้เซิร์ฟเวอร์ของมหาวิทยาลัยสแตนฟอร์ดในชื่อโดเมนว่า google.stanford.edu และต่อมาได้จดทะเบียนบริษัทกูเกิ้ล (Google Inc.) ในวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2541 ดังนั้นการใช้กูเกิ้ลเป็นเครื่องค้นหาคำว่า “สุขภาพทางจิตวิญญาณ” จึงเป็นวิธีการที่สามารถรวบรวมฐานเชื่อ หรือ ฐานคิดของคำนี้ได้เร็วที่สุด และแนวโน้มในการใช้อินเทอร์เน็ตในสังคมไทยมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นทุกปีเช่นเดียวกับทั่วโลก กล่าวคือจำนวนใช้อินเทอร์เน็ตในประเทศไทยมีการเปลี่ยนแปลงดังนี้ ปี 2534 (30 คน) ปี 2535

(200 คน) ปี 2536 (8,000 คน) ปี 2537 (23,000 คน) ... ข้อมูลล่าสุดของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ปี 2551 จากจำนวนประชากรอายุ 6 ปีขึ้นไปประมาณ 59.97 ล้านคน พบว่า มีผู้ใช้คอมพิวเตอร์ 16.99 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 28.2 และมีผู้ใช้อินเทอร์เน็ต 10.96 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 18.2

ผลการศึกษา

การค้นหาคำว่า สุขภาพทางจิตวิญญาณในกูเกิ้ลมีรายการปรากฏประมาณ 441,000 รายการจากการเชื่อมโยงเว็บไซด์ภายใน 18 วินาที และเมื่อนำมาเพิ่มรายละเอียดในมุมมองศาสนา พบว่าเป็นความหมายในมุมมองพุทธศาสนาประมาณ 88,100 รายการ ในมุมมองศาสนาอิสลามมีประมาณ 113,000 รายการและในมุมมองศาสนาคริสต์มีรายการประมาณ 51,900 รายการ ที่เหลือเป็นรายการพ้องคำที่ไม่เกี่ยวข้องกับคำที่ค้นหา และเมื่อนำมาประมวลคัดกรองโดยตัดที่มาของคำหรือรายการที่มีการให้คำนิยามแบบไม่มีที่มาหรือไม่ได้อ้างอิงฐานเชื่อที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธ อิสลาม และคริสต์ จนเหลือที่ตรงกับกรอบที่กำหนดจำนวน 11 รายการซึ่งประมวลแล้วสรุปได้ดังนี้

สุขภาพทางจิตวิญญาณตามฐานเชื่อในทางศาสนาพุทธ ศาสนาพุทธเป็นศาสนาอเทวนิยมคือไม่มีพระเจ้าแต่มีเป้าหมายของชีวิตสองแบบคือโลกุตระที่เรียกว่า “นิพพาน” หรือสุขแบบไม่พึ่งพิงที่เรียกว่า “นิรามิสสุข” (Dependent happiness) กับเป้าหมายที่เรียกว่า “โลกียสุข” ที่ยังหวังกลับมาเกิดอีกหรือหวังสุขแบบต้องพึ่งพิง (Independent happiness) เรียกว่า “นิรามิสสุข” และเมื่อศึกษาต่อไปก็ไม่ปรากฏว่ามีการใช้คำว่า “จิตวิญญาณ” ในพระไตรปิฎกแต่มีการใช้คำนี้ในคำสอนหรือที่ปรากฏในหนังสือบางเช่นในหนังสือของท่านพุทธทาสที่ตีพิมพ์โดยสำนักพิมพ์สุขภาพกาย ในปี 2543 ชื่อ “พุทธทาสธรรม 17 สุขภาพทางจิตวิญญาณ” แต่เมื่อพิจารณาสาระในหนังสือเล่มดังกล่าวแล้วก็มีได้ให้คำนิยามคำว่าสุขภาพจิตวิญญาณไว้แต่อย่างใด

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ (กันยายน - ธันวาคม) ๒๕๕๔

ในอภิธรรมปิฎกมีการให้ความหมายคำว่า จิตไว้ซึ่งอาจสรุปได้ว่าหมายถึง “ธรรมชาติริ” (State of consciousness) และ มีพลังในตน (พลังจิต) ไม่มีการเกิด-ดับ ไม่ตกอยู่ในอนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา แต่ก็ไม่ใช้ตัวเรา-ของเรา ลึกแต่ว่าเป็นธรรมชาตอิอันหนึ่งมีอยู่จริงในกายนี้ พอกายนี้ตายจิตก็จะออกจากกายนี้ไป อารมณ์ของจิตเรียกว่าเจตสิก

ส่วนคำว่าวิญญาน (Act of consciousness) เป็น “สื่อรู้” นำอารมณ์ต่างๆ ไปให้จิต เป็นสิ่งที่ปรุงแต่งจิต มีการเกิด-ดับ และตกอยู่ในอนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา เกิดจากอวิชชา พระอรหันต์ดับอวิชชาได้เมื่อตายแล้วจิตก็จะออกจากกายไปและก็ไม่มีความรู้เกิดขึ้นใหม่อีกตลอดไป โดยวิญญานนี้จะเกิดขึ้นเมื่อมีอายตนะภายในคือ หู ตา จมูก ลิ้น กาย และ มโนรับอายตนะภายนอกที่เป็น รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส เรียกว่า ผัสสะ ทำให้เกิด “รู้” เช่น รูปเป็นอายตนะภายนอกกระทบหรือเกิดผัสสะที่ตาเกิดการรู้ที่ตา เรียกว่า จักขุวิญญาน ถ้าเสียงที่เกิดผัสสะที่หูก็เรียกว่า โสตวิญญาน

ดังนั้นคำว่า จิตวิญญาน ในทางศาสนาพุทธจึงไม่มีบัญญัติไว้แต่มีการกำหนดไว้อย่างเป็นทางการครั้งแรกใน ข้อ 3 แห่งระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2543 โดยได้กล่าวถึง “สุขภาพที่ดีว่าประกอบด้วยทั้งทางกาย ทางใจ ทางสังคม และ ทางจิตวิญญาน” และเมื่อค้นหาคำว่าจิตวิญญานจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ก็ได้มีการบัญญัติคำนี้ไว้แต่ในกระดานสนทนาของเว็บไซต์ราชบัณฑิตยสถานมีการเสนอไว้ ดังนี้

“....(1) สรุปรูปร่างไม่มีคำแปล \“จิตวิญญาน\” อย่างเป็นทางการ (2) การใช้ในแวดวงวิชาการจึงไม่เที่ยง ผันแปรไปตามการรับรู้ (3) ข้อเสนอคือในระหว่างที่ยังไม่มีคำจำกัดความที่เป็นข้อยุติ ผู้ใดใช้คำนี้ให้คำนิยามไว้ทุกครั้ง ผู้มาใช้ต่อหรือร่วมทำงานหรือร่วมคิดด้วยจะได้ไปในทิศทางเดียวกัน (4) เนื่องจากยืมมาจากภาษาอื่น หากใช้ให้วงเล็บกำกับภาษานั้นด้วย

เช่น ถ้าเห็นว่าใช้แทนคำว่า Spirit ทั้งนี้เพื่อป้องกันความสับสน (5) หากคำนี้มาจากภาษาอังกฤษว่า Spirit จะตรงกับภาษาอาหรับว่า \“รูฮ์\” (Ruh) การให้ความหมายในภาษาไทยจึงพึงยึดฐานที่มาด้วย (6) ในพระไตรปิฎกไม่มีคำว่าจิตวิญญาน มีคำว่าจิต และมีคำว่าวิญญาน (7) คำนิยามสุขภาพตาม พ.ร.บ.สุขภาพแห่งชาติ พ.ศ.2550 ให้คำนิยามสุขภาพไว้ว่า มี 4 มิติ คือ กาย จิต ปัญญา สังคม รวมกันเป็นองค์รวม ไม่มีมิติสุขภาพทางจิตวิญญาน.....” และเมื่อศึกษาจากหนังสือพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ของ อภิธรรมมุนินิได้อธิบายไว้ว่า จิตเป็นธรรมชาติริที่รู้อารมณ์ คือได้รับอารมณ์อยู่เสมอจึงเรียกว่ารู้อารมณ์ ดังบาลีที่ว่า อารมมณฺ์ จินฺเตตฺติ = จิตตฺ ธรรมชาตฺริ เต ย่อมรู้อารมณ์ คือได้รับอารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาตฺริ นั้นชื่อว่า “จิต” การรู้อารมณ์นี้ แบ่งการรู้ออกได้ 3 แบบ คือ

1. การรู้แบบสัญญารู้ คือการรู้โดยอาศัยการกำหนดจดจำเอาไว้ เช่น จำได้ว่า สีขาว สีดำ ผู้หญิงผู้ชาย เป็นต้น
2. การรู้แบบบัญญัติรู้ คือการรู้ตามความเป็นจริง เช่น รู้ว่าสิ่งไหนดี สิ่งไหนไม่ดี สิ่งดีย่อมมีประโยชน์ สิ่งไม่ดีย่อมมีโทษ คือรู้เพื่อทำลายความเห็นผิด เรียกว่า “บัญญัติรู้”
3. การรู้แบบวิญญานรู้ คือรู้ว่าได้มีการรับอารมณ์อยู่เสมอตามทวารต่างๆ ได้แก่ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รุ้รส รุ้ลึกลูกตอง และรุ้คิดนึก

การรู้อารมณ์ของจิต จึงเป็นการรู้แบบวิญญานรู้นั่นเอง เพราะคำว่า “จิต” หรือ “วิญญาน” มีความหมายอย่างเดียวกัน ในปฏิสัมภิทาพระบาลีมหาวรรคได้แสดงไว้ว่า จิตมีชื่อต่างๆที่ใช้เรียกขานกันถึง 10 ชื่อ สรุปรูปร่างจิตวิญญานในศาสนาพุทธไม่มี จะมีคำที่ใกล้เคียงคือคำว่า มโนวิญญาน คือรู้ด้วยใจ ประกอบกับในพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติก็มิได้มีการบัญญัติคำว่าสุขภาพจิตวิญญานไว้ และในพระราชบัญญัติสุขภาพจิต พ.ศ. 2551 ก็ไม่มีกรนิยามคำนี้ไว้ แต่อย่างไรก็ดีเป็นแต่เพียงนิยามคำว่า “ความผิดปกติทางจิต” ไว้เท่านั้นอันมีความหมายว่า ความผิดปกติของ

จิตใจที่แสดงออกทางพฤติกรรม อารมณ์ ความคิด ความจำ สติปัญญา ประสาท การรับรู้ หรือ การรู้เวลา สถานที่หรือบุคคล รวมทั้งอาการผิดปกติของจิตใจที่เกิดจากสุรา หรือสารอื่นที่ออกฤทธิ์ต่อจิตและประสาท และเมื่อค้นคว้าโดยการป้อนคำว่า “สุขภาพจิตวิญญาณ” ใน <http://www.84000.org/tipitaka/dic/> ซึ่งเป็นเว็บไซต์ในการค้นคำศัพท์ของพจนานุกรมพุทธศาสตร์ก็ไม่ปรากฏ ปรากฏแต่เพียงคำว่า จิต และ วิญญาณ แยกจากกัน จึงอาจสรุปได้ว่าหากคำว่าสุขภาพทางจิตวิญญาณตรงกับคำว่า Spiritual health จะไม่ตรงกับคำที่ใช้อยู่ในพระไตรปิฎกของศาสนาพุทธ

สุขภาพทางจิตวิญญาณตามฐานเชื่อของศาสนาคริสต์ และอิสลาม ศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์ และ ศาสนายูดาห์ เป็นศาสนาในกลุ่มเอกเทวนิยมที่มีพระเจ้าพระองค์เดียวหรืออยู่ในตระกูลศาสนาอับราฮัม (Abrahamic religion) มีความเชื่อในจิตวิญญาณ

Spirit = Eternity (Omni Potent + Omni Science + Omni Present)

Human = Humus + Spirit

มนุษย์จึงเป็นสิ่งเดียวที่มีพระฉายอันเป็นลมปราณของพระเจ้าปรากฏอยู่ในตัวของมนุษย์ ดังนั้นพระองค์จึงสั่งให้สรรพสิ่งมอบน้อมต่อลมปราณของพระองค์ที่ปรากฏอยู่ในตัวมนุษย์ แต่ซาตานอำนาจฝ่ายชั่วไม่ยอม ในทางตรงกันข้ามซาตานจะขอทดสอบความยิ่งใหญ่ของพระฉายจากลมปราณของพระเจ้าที่อยู่ในตัวมนุษย์ ด้วยการจะล่อลวงมนุษย์ให้ไปส่อบายหรือรอกมนุษย์ที่ไม่มีศรัทธาในพระเจ้าก็就会被ซาตานล่อลวงให้กระทำชั่ว มนุษย์ผู้ศรัทธาในพระเจ้าจะได้พรสวรรค์จากพระเจ้าสามลักษณะ คือ พลังทั้งหมดจะแสดงออกทางกายที่แข็งแรง ความรู้ และการสามารถปรับตัวอยู่ร่วมกับคนอื่น และ สิ่งแวดล้อมทุกสถานการณ์ได้เป็นอย่างดี

จากหลักการดังกล่าวข้างต้นเมื่อนำมารวมกับคำว่า สุขภาพ หรือ Health ที่มีรากศัพท์มาจากภาษาละตินโดยคำว่า Health นี้มีความหมายครอบคลุมทั้ง

ใกล้เคียงกัน มีความแตกต่างกันบ้าง แต่กล่าวโดยสรุปได้ว่าคำว่า Spirit ในศาสนาคริสต์น่าจะตรงกับคำว่า Ruh หรือ (روح) ในภาษาอาหรับซึ่งเชื่อว่าเป็นลักษณะที่เป็นอมตนิรันดร์ (Eternity) โดยทั้งคริสต์และอิสลามบัญญัติไว้ในไบเบิล และ อัลกุรอานตรงกันว่า ลักษณะของพระเจ้าอย่างน้อยสามลักษณะเท่าที่สติปัญญาของมนุษย์จะพึงรับรู้ได้คือ พลังทั้งหมด (Omni potent) ความรู้ทุกเรื่อง (Omni science) และ อยู่ในทุกหนทุกแห่งหรือการปรับตัวได้ในทุกสถานการณ์ (Omni present) คือลักษณะของ Spirit หรือ Ruh โดยพระเจ้าสร้างสรรพสิ่งในจักรวาล พระเจ้าสร้างมนุษย์จากดิน (Clay or humus) แล้ว เป่าลมปราณของพระองค์ลงไปบนดินนั้นจึงทำให้พระฉายหรือเงาทั้งสามลักษณะของพระเจ้าปรากฏในมนุษย์ซึ่งมีผู้พยายามอธิบายสื่อสารให้เยาวชนเข้าใจเรื่องนี้แบบง่ายๆ แต่ด้วยความนอบน้อมเคารพในรูปสมการดังนี้

ในเชิงปริมาณและคุณภาพ คือในเชิงปริมาณหมายถึง Omni หรือ Total (ทั้งหมด) Hale ในเชิงคุณภาพคือ Happiness (ความสุข) โดยรากศัพท์จึงหมายถึงความสุขทั้งหมด (Total happiness) อันหมายความว่าความสุขนั้นไม่ได้มีเพียงหนึ่งเดียว แต่มีหลายอย่างประกอบกันซึ่งในกรณีนี้เทียบเคียงกับพระฉายจากลมปราณของพระเจ้าที่มีสามลักษณะที่ปรากฏอยู่ในตัวมนุษย์ คือ สุขจากการมีพลังกาย (Omni potent) สุขจากการมีพลังความรู้หรือปัญญา (Omni science) และ สุขจากการปรับตัวได้ตามสถานการณ์ (Omni present)

สรุปและข้อเสนอแนะ

พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550 ให้คำจำกัดความคำว่า สุขภาพ ไว้ว่า หมายถึงภาวะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย ทางจิต ทางปัญญา

วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน

ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ (กันยายน - ธันวาคม) ๒๕๕๔

และ ทางสังคมเชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมอย่างสมดุล ในขณะที่สุขภาพทางปัญญาหมายถึง ความรู้ที่รู้เท่าทัน และความเข้าใจอย่างแยกได้ในเหตุผลแห่งความดี ความซื่อ ความมีประโยชน์และความมีโทษ เมื่อนำค่านิยมจากกฎหมายและฐานเชื่อทางศาสนาคริสต์และอิสลามมาประกอบกันแล้วสุขภาพทางจิตวิญญาณหมายถึง สุขภาวะที่สมบูรณ์เชื่อมโยงเป็นองค์รวมอย่างสมดุลทั้งด้านพลังงานทางกาย พลังความรู้ และ ความสามารถในการปรับตัวได้ตามสถานการณ์อย่างต่อเนื่อง ยั่งยืน อันสอดคล้องกับคำว่าคุณภาพปัญญาในกฎหมาย จากผลการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้จึงนำมาสู่ข้อเสนอแนะว่าในกรณีที่จะใช้คำว่าคุณภาพจิตวิญญาณที่ไม่ให้เกิดความสับสน ควรนำเอาข้อเสนอจากกระดานสนทนาในเว็บไซต์ของ

ราชบัณฑิตยสถานมาใช้คือต้องกำหนดคำนิยามให้ชัดเจนและถ่ายทอดให้ผู้ร่วมงานหรือร่วมกิจกรรมได้ทราบถึงความหมายให้ตรงกันก่อนทุกครั้งทั้งนี้เพื่อป้องกันผลลัพธ์อันไม่พึงประสงค์อันเป็นผลจากการเข้าใจความหมายที่แตกต่างกัน และเนื่องจากการศึกษา ทบทวนครั้งนี้ยึดเกณฑ์คิดเข้าด้วยการใช้มิติทางศาสนาเป็นหลักและเป็นเพียงบทความ ในฐานข้อมูลที่เป็นการศึกษาทั่วไปยังมีใช้ฐานข้อมูลทางศาสนาโดยตรงจึงยังมีข้อจำกัดที่ไม่ลึก ดังนั้นหากจะมีการศึกษาต่อไปในอนาคต อาจต้องใช้วิธีค้นคว้าในฐานข้อมูลที่เจาะจงเฉพาะทางศาสนา และใช้มิติอื่นมาประกอบรวมด้วย เป็นต้นว่า มิติประวัติศาสตร์ มิติวัฒนธรรม และมิติสังคม

บรรณานุกรม

- พุทธทาสภิกขุ. (2541). **พุทธทาสธรรม 17 สุขภาพจิตวิญญาณ**. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2548). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**. (พิมพ์ครั้งที่ 13). กรุงเทพฯ : บริษัท เอส อาร์ พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก <http://www.84000.org/tipitaka/dic/>.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2554). **กระดานสนทนา**. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก <http://www.royin.go.th/th/webboardnew/>.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2550). **ความหมายกระบวนทัศน์**. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก <http://www.royin.go.th/th/knowledge/>.
- เว็บไซต์ กูเกิ้ล. **สุขภาพจิตวิญญาณ**. [ออนไลน์]. สืบค้นจาก <http://www.google.co.th/#hl=th&scient=psy-ab&q=%>.
- สารานุกรมเสรี. **ประวัติกูเกิ้ล**. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก <http://th.wikipedia.org/wiki/%>.
- สุขภาพทางจิตวิญญาณในมุมมองศาสนาคริสต์. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก <http://www.google.co.th/#hl=th&scient=psy->.
- “สุขภาพทางจิตวิญญาณในมุมมองศาสนาพุทธ”. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก <http://www.google.co.th/#hl=th&scient=psy>.
- “สุขภาพทางจิตวิญญาณในมุมมองศาสนาอิสลาม”. [ออนไลน์]. สืบค้นจาก <http://www.google.co.th/#hl=th&scient=psy>.
- สุรชาติ ธิ นหนองคาย. (2554). **บริหารกฎหมายการแพทย์และสาธารณสุข**. (ฉัตรสมน พฤทธิภิโยจฺย บรรณาธิการ) กรุงเทพฯ : คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.

สุวงศ์ ศาสตราวาท และ สุรชาติ ฌ หนองคาย. (2533). **กฎหมายการแพทย์ สาธารณสุข และสิ่งแวดล้อม**.
กรุงเทพฯ : เจ้าพระยาการพิมพ์.

สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ. (2552). **พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ**. กรุงเทพฯ : วิกี.

สำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ. (2544). **ร่างกรอบความคิดระบบสุขภาพแห่งชาติ**.

กรุงเทพฯ : บริษัทดีไซร์ จำกัด.

สำนักงานสถิติแห่งชาติ/ศูนย์เทคโนโลยีอิเล็กทรอนิกส์และคอมพิวเตอร์แห่งชาติ. **ประชากรและการนับถือศาสนา**. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก <http://th.wikipedia.org/wiki/%> .

สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ. (2544). **สุขภาพทางสังคมและจิตวิญญาณ**. กรุงเทพฯ :
บริษัท 21 เซ็นจูรี จำกัด.

อภิธรรมมูลนิธิ. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก http://abhidhamonline.org/online_study.htm .

Agere, Sam. (2000). **Promoting good governance, Principles, Practice and Perspectives**. London : Commonwealth Secretariat.

